

Mâtürîdî'nin *Te'vîlât*'ı Çerçevesinde Kur'ân'da Varlık Türleri Arasındaki Üstünlük Meselesi

The Issue of Ontological Supremacy in The Qur'ân Within The Framework of The Mâtürîdî's
Ta'vîlât

Fehmi SOĞUKOĞLU*

Öz

Kur'ân-ı Kerîm'de insan, melek ve cin gibi çeşitli mahluk türlerinden bahsedilmektedir. Yaratılış maddeleri açısından farklılıkları bulunan bu varlıklar içinde insana özel bir paye yüklediği görülmektedir. İlk insanın yaratılışı kemal bulduğu zaman, Allah Teâlâ'nın meleklerle secde etmeyi emretmesi, bir başka âyette ademoğullarının yüceltildiğini bildirmesi ontolojik bir üstünlük düşüncesini ortaya çıkarmaktadır. En güzel surette yaratılan insanın diğer taraftan esfel-i sâfilîne inebilecek nitelikte olduğu ilahî beyanda ifade edilmektedir. Kur'ân'da insanın “yaratılmışların birçoğuna üstün tutulduğu” beyan edildiğinden varlık türlerinin tasnifinde insanın üstünlüğü meselesi kelâmî bir problem olarak karşımıza çıkmaktadır. Makalede bu probleme Mâtürîdî'nin görüşleri çerçevesinde yanıt aranmaya çalışılmıştır. Üstünlük/tafdîl/efdaliyyet konusunun kelâmcıların gündemine efdal varken mefdûlün imameti caiz midir? sorusu üzerinden girildiği anlaşılmaktadır. Sahabe ve tabiinin diğer nesillere zümresel bir üstünlüğü olabileceği de İslâm düşünce tarihi içerisinde münakaşa edilmiş konulardandır. Makalemize de konu olan ontolojik üstünlük meselesi birçok kelâmcı tarafından tartışılmıştır. Konuya “Allah katında en üstün olanınız en takva olanınızdır.” âyeti bağlamında yaklaşan Mâtürîdî, üstünlüğü tayin edenin yaratılış maddesi olmadığını altını çizer. Nitekim bu konuda açık bir nas bulunmamaktadır, diğer taraftan Şeytan varlık maddesi sebebiyle kendisinin Hz. Âdem'den üstün olduğunu iddia etmiştir. Çalışmamızda sonuç olarak Mâtürîdî'nin insan-cin mukayesesinde insanı ön plana çıkardığı, insan-melek karşılaştırmasında ise tercihte bulunmaktan kaçındığı tespit edilmiştir. Diğer taraftan insanı mahlûkatın yaratılışındaki amaç olarak gördüğü ve Hz. Muhammed'i yaratılmışların en üstünü olduğuna inandığı anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Mâtürîdî, Efdaliyyet/Üstünlük, Varlık, İnsan, Melek, Cin

Abstract

In the Qur'ân, various types of creatures such as human, angel and jin are mentioned. According to the Qur'ân, when Adam's creation was completed, Allah commanded the angels to prostrate themselves for

* Dr. Öğr. Üyesi, Gaziantep Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri, fehmisogukoglu@hotmail.com, orcid.org/0000-0001-8994-630X, Research Article/Araştırma Makalesi, Received/Geliş Tarihi: 15.02.2022, Accepted/Kabul Tarihi: 10.03.2022, Published/Yayın Tarihi: 18.03.2022.

Adam. In another verse, it is stated that man is superior to others. This gives rise to the idea of an ontological superiority. In the divine discourse, it is stated that man was created in the most beautiful way. On the other hand, it is said that it is capable of descending to the lowest level. In the Qur'ān, the human being is said to be "superior to many created." In this case, the matter of man's superiority is a theological problem. The article attempts to find an answer to this problem within the framework of Maturidi's views. The issue of superiority entered the agenda of the kalamists on the following question: Is it permissible to imamate the mefdul while there is Efdal? The issue of ontological superiority, which is also the subject of our article, has been discussed by many theologians. Māturīdī approached the issue in the context of the following verse: "Indeed, the most noble of you in the sight of Allah is the most righteous of you." Māturīdī emphasizes that it is not the substance of creation that determines superiority. As a matter of fact, there is no clear verse or reliable hadith about it. On the other hand, Satan has claimed that he is superior to Adam because of his substance of being. As a result of our study, it has been seen that Maturidi brings humanity to the forefront in the human-genie comparison. In the human-angel comparison, it was found that he avoided making a choice.

Keywords: Kalam, Māturīdī, Superiority, Ontology, Human, Angel, Genie.

Giriş

İslam dinin temel kaynağı Kur'ân-ı Kerîm'de "Sizin Allah katında en üstün olanınız, en takvâ olanınızdır"¹ buyrulur. Bu âyetin hükmü gereği, İslam'da hiçbir zümre bir başka zümreye, hiçbir fert bir diğer ferde ırkı, sosyal konumu ve fizikî görüntüsü vb. sebeplerle üstün kabul edilemez. Hz. Peygamber (s.a.v) takvanın kalbî bir husus olması hasebiyle görünüşten anlaşılmasının mümkün olmadığını birçok hadisinde bildirmiş,² insanların hor gördüğü nice kimselerin Allah katında değerli olduklarını ümmetine talim etmiştir.³ Bu anlamda yine veda hutbesinde bu konunun altını çizmiş, "Arap'ın Arap olmayana, Arap olmayanın Arap'a bir üstünlüğü olmadığı gibi kırmızı tenlinin siyah üzerinde, siyahın da kırmızı tenli üzerinde bir üstünlüğü yoktur"⁴ buyurmuştur.

Bu genel düsturla beraber gerek Kur'an-ı Kerîm'den gerekse hadis rivâyetlerinden, bazı şahıs ve zümrelerin diğerlerine üstün oldukları çıkarılmakta, bir bakıma naslarla bu kimselerin kalpleri deşifre edilerek takvalarının üstünlüğü ortaya konulmaktadır. Bir başka açıdan, bir varlığın takvada erişebileceği potansiyel belirlenmektedir. Ancak naslarda üstünlükleri zikredilen grup ve fertlerin efdaliyetleri daha çok zannî delillerle⁵ sabit olduğundan, her mezhebin bu durumu kendi anlayışına göre kabul ettiği görülür. Makalede İmâm Mâtürîdî'nin görüşleri çerçevesinde insanların varlık türü olarak melekler başta olmak üzere diğer varlık türlerine nazaran üstünlük durumu hakkındaki söylemleri değerlendirilecektir.

Efdaliyet konusu kelamcıların gündemine birkaç yönden girdiği söylenebilir.⁶ Bunları üç başlık altında inceleyebiliriz. Birincisi, ilk dönemlerde önemli kelâmî bir mesele olan efdal mevcutken, mefdûlün imametinin câiz olup olmadığı meselesidir.⁷ Bu, kişi bazlı bir üstünlük tespitini gerektirmektedir. Ancak bu tür yaklaşımlar, bir kimseyi başkasından üstün olmayı gerektiren özelliğinin neye göre belirleneceği, tespit usulünün nasıl olacağı ve kim tarafından tespit edilebileceği problemlerini doğurmaktadır. İkincisi, velî-mü'min, imam-sıradan insan,

¹ Hücurat 49/13; Makalede verilen mealler Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Kur'ân Yolu mealinden alınmıştır. Meale ayrıca <https://kuran.diyaret.gov.tr/> internet adresinden ulaşılabilir.

² Müslim, Kitabü'l-birr ve's-sila ve'l-adab, 32.

³ Müslim, Kitabü'l-birr ve's-sila ve'l-adab, 138; Tirmizi, Tefsîrü'l-Kuran, 3.

⁴ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned* (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2001), 38/474.

⁵ Kur'ân-ı Kerîm'de delâleti zannî olan âyetler veya hadislerde sübûti zannî olan rivayetler.

⁶ Salih Sabri Yavuz, "Kelâm'da Efdaliyyet Meselesi Ve İbn Kemal'in "Efdaliyyetu Muhammed" Risalesi", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 5/4 (2005), 148.

⁷ Veysi Ünverdi, "Eş'arî Kelâmında İmâmet Nazariyesi", *Usûl İslâm Araştırmaları* 29 (2018), 56.

sahabe-tabîîn gibi zümresel üstünlük meselesidir.⁸ Son olarak ise makalemize konu olan insan, melek ve cinlerin arasındaki varlık türü açısından üstünlük meselesidir.

Klasik kelâm eserlerinde imâmet başlığı altında kişisel efdaliyete geniş yer verilmekte, varlıksal üstünlük konusu ise ikinci planda kalmaktadır. Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî (ö. 482/1089), Ömer en-Nesefî (ö. 537/1142), Fahreddîn Râzî (ö. 606/1210), Adudiddîn e-Îcî (ö. 756/1355) gibi kelâmcılar konuya değinmekle birlikte mütekaddimûn döneminde daha çok tefsirlerde ilgili nasların açıklamasında yer verilmektedir. Günümüzde bu problemi işleyen birkaç yüksek lisans tezi ve birçok makale kaleme alındığı görülmektedir. *Kelâmî Açıdan Efdaliyet Sorunu*⁹, *Kur'an'da Efdaliyet Düşüncesi*¹⁰, *Sahabe Arasında Efdaliyet Konusu ve Efdaliyetin Hadis Kaynaklarına Yansıması*¹¹ isimli tezlerin konumuzla daha yakından alakalı olduğunu söyleyebiliriz. Makalede efdaliyet konusu, birincisi İnsan-Cin arasındaki üstünlük, ikincisi İnsan-Melek arasındaki efdaliyet olmak üzere iki başlık altında incelenmiştir.

Allah Teâlâ âlemler içerisinde insan, melek, cin, hayvan, bitki ve pek çok canlı türleri yaratmış, bunlardan bazılarını diğerlerine yaratılış türü açısından üstün kılmıştır.¹² Bunların birbirlerine olan üstünlükleri Allah Teâlâ'nın irade ve hikmetiyle alakalıdır. Diğer taraftan, Kur'an-ı Kerim'den varlıklar arasında kendisinin üstünlüğünü ilk dile getirenin Şeytan olduğu anlaşılmaktadır. Şeytan kendisinin ateşten yaratıldığını, insanın ise topraktan yaratıldığını, dolayısıyla kendisinin insandan üstün olduğunu öne sürerek kibirlenmiş ve bu sebeple cennetten kovulmuştur.¹³ Bu hadise varlık türleri arasında üstünlük tespit etmeye çalışmanın yanlış olacağını akıllara getirebilir. Ancak Şeytan'ın kınanması, kibirlenmesi ve Allah Teâlâ'nın emrine muhalefetle ilişkilidir.¹⁴ Makalede ise üstünlük konusunda naslardan ortaya çıkarılan sonuç, ilmi anlamda ortaya konulmaya gayret edilmiştir.

Allah Teâlâ, varlıklar içerisinde insana ayrı bir önem yüklediğini ve onu yarattığı pek çok canlı türünden üstün kıldığını bildirir.¹⁵ Kur'an'da ayrıca insanın en güzel şekilde

⁸ Yusuf Benli, "Ehl-i Sünnet Geleneğinde Sahabe Algısı", *İslâm Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahabe*, (Sakarya: Ensar, 2013), 428.

⁹ Atilla Yaşar, *Kelâmî Açıdan Efdaliyet Sorunu* Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2001).

¹⁰ Esra İnci, *Kur'an'da Efdaliyet Düşüncesi* İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2013).

¹¹ Abdurrahim Yeşilmen, *Sahabe Arasında Efdaliyet Konusu ve Efdaliyetin Hadis Kaynaklarına Yansıması* Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2018).

¹² Muhammet Ali Acar-Enes Durmuş, "İbn Hazm'da Sahabe Kavli ve Efdaliyet Nazariyesi", *İslam Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahabe*, (Sakarya: 2018), 293-294.

¹³ "Allah buyurdu: "Ben sana emretmişken seni secde etmekten alıkoyan nedir?" (İblîs), "Ben ondan daha üstünüm; çünkü beni ateşten yarattın, onu çamurdan yarattın" dedi" (el-A'raf 7/12-13).

¹⁴ Temel Yeşilyurt, "Kur'an'da Cin, Melek, Şeytan", *Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (2018), 18.

¹⁵ "Andolsun biz Âdemoğluna şan, şeref ve nimetler verdik; onları karada ve denizde taşıdık, kendilerine güzel güzel rızıklar verdik ve onları yarattıklarımızın çoğundan üstün kıldık." (İsra 15/70)

yaratıldığı¹⁶, Güneş, Ay, yeryüzündeki ve gökyüzündeki her şeyin insanın hizmetine tabi kılındığı¹⁷ açıkça ifade edilmektedir. Diğer taraftan Allah Teâlâ ona ruhundan üflediğini¹⁸ beyan ederek insana özel bir paye yüklemektedir. Mâtürîdî, Allah Teâlâ'nın ruhu kendisine nispet etmesini insana bir fazilet atfedilmesiyle açıklar. Ancak onun düşüncesinde bu âyete dayanarak, insanın varlık türü olarak diğerlerinden üstün olduğu sonucu ortaya çıkmamaktadır.¹⁹

Yukarıda zikredilen âyetler ışığında insanın varlık türü olarak yeryüzündeki yaratılmışlar (eşya, bitki, hayvan ve insan) içerisinde üstün bir konumu olduğu anlaşılmalı beraber, bu hususu belirten âyette geçen “pek çok yarattığımızdan üstün kıldık” ifadesi insanın bazı varlık türlerinden üstün kılınmadığı gibi bir anlamı da ima etmektedir. Naslarda Allah Teâlâ'nın muhatap aldığı irade sahibi insan, melek ve cin olmak üzere üç varlık türü olduğu görülmektedir. İnsanın diğer varlık türleriyle karşılaştırılmasının daha çok melek-insan üzerinden yapıldığı görülmektedir.²⁰

Kur'ân'da insanın en güzel surette yaratıldığı akabinde ise esfel-i sâfilîne indirildiği bildirilmektedir.²¹ Esfel-i sâfilîne iman etmeyenlerin indirilişi, akıllarını yerli yerince kullanmayışlarıyla da alakalıdır. Bu bağlamda Allah Teâlâ akletmeyenlerin bir pislik (rics) içerisinde kalacağını bildirdiği gibi,²² iman etmeyenler için de aynı yargıyı kullanmaktadır.²³ Esfel-i sâfilîn ayrıca hayvanlardan daha aşağı bir seviye olarak kaydedilmiştir.²⁴ Kur'ânî

¹⁶ “Şüphesiz biz insanı en güzel biçimde yaratmışızdır.” (et-Tin 95/4).

¹⁷ Görmüyor musun ki, Allah yeryüzündekileri ve O'nun emriyle denizde akıp giden gemileri sizin hizmetinize verdi! Kendi izni olmadıkça yerkürenin üzerine düşmemesi için göğü tutan da O'dur. Şüphesiz Allah insanlara çok şefkatli, çok merhametlidir. (el-Hac 22/65); “Düzenli seyreden güneşi ve ayı sizin için yararlı kılan, gece ile gündüzü faydalanacağınız biçimde yaratan O'dur.” (İbrahim 14/33); “Allah'ın, göklerde ve yerde bulunan şeyleri hizmetinize verdiğini, nimetlerini gizli ve açık olarak önünüze bolca serdiğini görmez misiniz? İnsanlardan öyleleri vardır ki bir bilgi, bir rehber ve aydınlatıcı bir kitap olmadan Allah hakkında tartışmaya kalkışıyorlar.” (Lokman 31/20).

¹⁸ “Onun şeklini tamamladığım ve ona ruhumdan üflediğim vakit siz de hemen onun için secdeye kapanın.” (el-Hicr 15/29).

¹⁹ Osman Nuri Demir, “İmâm Mâtürîdî'de İnsan: Ruh, Nefs ve Beden İlişkisi Üzerine Bir İnceleme” Kader, 17/1 (2019), 238.

²⁰ Ulvi Murat Kılavuz, “İnsan mı Melek mi? Türlerarası Efdaliyyet Tartışmasına Bir Bakış”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 56/1 (2015), 1-2.

²¹ et-Tin 95/4.

²² Allah'ın izni olmadıkça hiç kimsenin inanması mümkün değildir. O, akıllarını kullanmayanları inkâr bataklığında (pislik içinde) bırakır. (Yunus 10/100).

²³ Allah kimi doğru yola iletmek isterse onun kalbini İslâm'a açar; kimi de saptırmak isterse, göğe çıkıyormuş gibi kalbine darlık ve sıkıntı verir. Allah inanmayanları işte böyle cezalandırır (pislik içinde). (el-En`âm 6/125).

²⁴ Andolsun biz, cinlerden ve insanlardan birçoğunu cehennem için yarattık. Bunların kalpleri vardır ama onlarla kavrayamazlar; gözleri vardır ama onlarla göremezler; kulakları vardır ama onlarla işitemezler. Onlar hayvanlar gibidir, hatta daha da şaşkıncıdır. İşte asıl gafiller onlardır. (el-A'râf 7/179).

yöntemde insan ve cinlerin iman niteliklerine göre değer kazandıkları anlaşılmaktadır. En faziletli olanınız takvâda ileri olanınızdır²⁵ düsturu bütün varlıkları kapsayacak şekilde anlaşılınca türler arası efdaliyet kısmen ortadan kalkmaktadır. Mâtürîdî bu naslardan ilhamla yaratılış maddesi esasına dayanarak bir üstünlük ortaya koymanın yanlış olacağını düşünmüştür.²⁶ Ancak insanın ahsen-i takvimle esfel-i sâfilîn arasında yer alması bir bakıma yaratılışındaki istidâdın cinlerden ve meleklerden üstün olabilecek donanımda olduğuyla açıklanabilir.

1. İnsan-Cin Arasındaki Mukayese

İnsan ve cinler, Kur'ân-ı Kerîm'de Allah Teâlâ'yı bilmek/tanımak için yaratılan, bazı âyetlerde “sekaleyn”²⁷ diye anılan iki varlık türü olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁸ Âyetlerde her iki varlık türünün de mükellef olduğu, âhirette vaad ve vaide muhatap tutulduğu bildirilmektedir.²⁹ Rahmân suresinde birçok defa tekrarlanan “Artık rabbinizin nimetlerinden hangisini inkâr edebilirsiniz?” âyetindeki ikil (müsennâ) hitabın tefsirlerde insan ve cine olduğu genel kabul görmüştür.³⁰ Yine birden çok âyette “Ey cin ve insan topluluğu” şeklinde hitap bulunmaktadır.³¹ Kur'ân'da bu iki varlık türü birçok yerde birlikte zikredilmekle beraber açıkça aralarında bir üstünlük mukayesesi yapılmamaktadır. Bununla beraber insanı medih sadedinde birçok ifadeye yer verilmektedir.

Cin, kelimesi Arapçada örtmek anlamına gelen c-n-n (جِنّ) kökünden türemiştir.³² Cennet, cinnet, cenin gibi bir varlık türü olan cin de görülmeyen şeyler olması bağlamında bu kökten türemiş bir kelimeyle isimlendirilmiştir.³³ İsfahânî (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği) cin kelimesinin insanın göremediği her türlü ruhani varlıkları kapsadığını söyler. Bu bağlamda melekler de cin kelimesinin altında değerlendirilmekte, aralarında umum-husus (genel/öz) ilişkisi bulunmaktadır.³⁴ Sâffât suresindeki (وَجَعَلُوا بَيْنَهُ وَبَيْنَ الْجِنَّةِ نَسَبًا وَلَقَدْ عَلِمَتِ الْجِنَّةُ إِنَّهُمْ لَمُحْضَرُونَ) “Onlar Allah ile görülmez varlık türleri (el-cinne) arasında da bir soy birliği yakıştırdılar. Oysa

²⁵ el-Hücûrât 49/13.

²⁶ Ebû Mansûr Mâtürîdî, *Te'vîlât-ı Ehli's-Sünne* (Beyrut: Dârü'l-kutubi'l-ilmiyye, 2005), 4/308.

²⁷ er-Rahmân 55/31.

²⁸ “Ben cinleri ve insanları, başka değil, sırf bana kulluk etsinler diye yarattım.” (ez-Zâriyât 51/56)

²⁹ el-En`âm 6-128.

³⁰ Ebu'l-Hasen Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr Mukâtil b. Süleyman* (Beyrut: Dârü ihyâi't-turâs, 1423 h.), 4/189; Ebû Bekir Abdurrezzak b. Hümâm Abdurrezzak, *Tefsîrû Abdurrezzâk* (Beyrut: Dârü'l-kutubi'l-ilmiyye, 1419 h.), 3/268; İbn Cerîr Taberî, *Câmiü'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân* (Mekke: Dârü't-terbiye ve't-turâs, Ty.), 22/22.

³¹ el-En`âm 6/130; er-Rahmân 55/33;

³² Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Kahire: Dârü'l-maârif, 1981), 9/701.

³³ Şaban Ali Düzgün, "Dinsel ve Mitolojik Yönleriyle Cin ve Şeytan Algımız", *Kelam Araştırmaları Dergisi* 10/2 (2012), 12.

³⁴ Râgıb İsfahânî, *el-Müfredât Fî Garîbi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dârü'l-kalem, h. 1412), 204.

bu varlıklar iyi biliyorlar ki kendileri de mutlaka hesap yerine götürüleceklerdir.”³⁵ âyetindeki görülmez varlık türleri (el-cinne) ifadesi birçok müfessir tarafından melekler olarak yorumlanmıştır. Nitekim kureyşli müşrikler “melekler Allah’ın kızlarıdır” şeklinde bir inanca sahiptirler.³⁶ Görünmez varlık anlamındaki cin kelimesi ayrıca Şeytan’ı da kapsamaktadır. Ancak onun melek türünden mi? yoksa cin türünden mi olduğu hususunda farklı düşünceler bulunmaktadır. Şeytan’ın ateşten yaratıldığı Kur’ân’da zikredilmesine rağmen konu hakkındaki ihtilafın sebebi, Allah Teâlâ’nın Hz. Adem’i yaratıp ruhundan ona üflediğinde meleklerle secde emri verdiği Şeytan’ı da o emre muhatap tutulmasıdır.³⁷ Âyet Şeytan’la ilgili diğer ifadelerden bağımsız düşünüldüğünde onun da bir melek olduğu sonucu çıkarılabilir. Ancak âyetler bir bütün olarak değerlendirildiğinde bu yorum zayıflamakta ve Şeytan’ın cinlerden olduğu düşüncesi ön plana çıkmaktadır.³⁸ Mâtürîdî, meleklerin Hz. Adem’e secde ettiklerini bildiren âyeti açıklarken, Şeytan’ın niçin meleklerle verilen emre muhatap kılındığına değinir. O, kim olduklarından bahsetmeksizin bazılarının Şeytan’ın melek sınıfından olduğunu düşündüklerini belirtir. Böyle düşünenlerin şu delillere dayandığını aktarır:

1. Gerek Kur’ân’da gerekse önceki kitaplarda Şeytan ve melekler hakkında birçok bilgi verilmesine rağmen hiçbirisinde Şeytan’ın meleklerden olduğuna dair bir bilgi zikredilmemiştir.³⁹
2. “Onlar, yüceler yücesi bildikleri rablerinden korkar, kendilerine buyurulanı yerine getirirler.”⁴⁰ âyetinde melekler emrolunanı yerine getirmekle methedilmektedirler. Eğer imtihana tabi olmasalardı ve asi olma ihtimalleri bulunmasaydı itaatkâr oluşları övgüye değer olmazdı. Yine bir başka âyette “Onlardan biri, “Tanrı O değil, benim!” diyecek olsa (ki demez), biz onu da cehennemle cezalandırırız. Zalimleri böyle cezalandırırız.”⁴¹ buyrulur meleklerin isyan edebilme potansiyelleri beyan edilmektedir. Bu yorumlar dikkate alındığında Şeytan bir melek olarak da isyan etmiş olabilir.⁴²
3. Şeytan secde etmeyince “Cinlerden idi/oldu (كان)” ifadesinde geçen yüklem Arapça’da “kâne” (كان) fiilinin karşılığıdır. Bu kelimeye idi anlamı verildiği gibi

³⁵ es-Sâfât 37/158.

³⁶ Taberî, *Câmü'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 1/506; Râzî-Ebû ‘Abdullâh Muhammed b ‘Omer b el-Hasan b el-Huseyn et-Teymî er-Râzî el-Mulakkeb Bi Fahrüddîn Er-Razî, *Mefâtîhu'l-ğayb et-tefsîru'l-kebîr* (Beyrut: Dâru İhya' et-Turâs el-‘Arabî, 1420), 2/428.

³⁷ el-Bakara 2/34.

³⁸ Yeşilyurt, "Kur'an'da Cin, Melek, Şeytan", 17.

³⁹ Mâtürîdî, *Te'vîlât-ı Ehli's-Sünne*, 1/424.

⁴⁰ en-Nahl 16/50.

⁴¹ el-Enbiyâ 20/29.

⁴² Mâtürîdî, *Te'vîlât-ı Ehli's-Sünne*, 1/424.

birçok cümlede oldu manası da verilmektedir. Bu durumda meleklerden olan Şeytan secde etmeyince cinlerden olmuştur.⁴³

4. “Kâne” (كان) kelimesi idi anlamında dahi olsa Arapçada cin kelimesiyle melekler de kastedilebilir.⁴⁴
5. Meleklerin nurdan yaratılması, nurla nârin aynı anlamda kullanılabilceği şeklinde yorumlanabilir.⁴⁵

Mâtürîdî yukarıdaki görüşlere mukabil olarak Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) ve Ebû Bekir el-Esam'ın (ö. 200/816) Şeytan'ın cinlerden olduğu görüşünde olduğunu söyler ve bu konuda üç delil sıralar.

1. Meleklerin Allah'a isyân etmeyeceğine dair âyetin bulunması
2. Meleklerin nurdan, Şeytan'ın ise ateşten yaratıldığı hadis kaynaklarında rivâyet edilmesi
3. Şeytan hakkında “cinlerden idi” diye âyette bildirilmesi.⁴⁶

Mâtürîdî, insanın topraktan, cinlerin ateşten yaratıldığı ifade eden âyetin tefsirinde, iki görüş olduğunu birincisinin cinlerin odundan ayrılmış dumansız bir alevden, ikinci görüşe göre ise odundan ayrı olmayan duman barındıran bir alevden yaratıldığı yönünde olduğunu belirtir. O, bu görüşler arasında bir tercihte bulunmaz ve böyle bir tekellüfe girilmesine ihtiyaç olmadığını belirtir.⁴⁷

“Cin türüne (Cân) gelince daha önce onu da kavurucu ateşten yaratmıştık.” (وَالْجَانَّ خَلَقْنَاهُ) (مِنْ قَبْلُ مِنْ نَارِ السَّمُومِ) âyetinde cin kavmi cân olarak da adlandırılmaktadır. Mâtürîdî bu konuda iki görüş aktarır, birincisine göre cân İblis'tir. İkincisi ise cân cinlerin atasıdır. O, ayrıca İblis'in şeytanların atası olduğunun altını çizer. Onun bu söylemi, şeytanları ayrı bir varlık türü olarak sınıflandırma gayesi gütmemektedir. Nitekim “Böylece biz, her peygambere insan ve cin şeytanlarını düşman kıldık.”⁴⁸ âyetinde insan ve cin şeytanlarından bahsedilmek suretiyle her iki varlık türünde de peygamberlere düşmanlık edenler şeytan olarak tavsif edilmiştir.⁴⁹ Bu anlamda Şeytan'ın cinlerden olduğu ve yine cinlerden Şeytan'a tabi olanların şeytanlar olarak isimlendirildiğini söylemek mümkündür. Ayrıca insanlardan şeytanlaşanlar varlıksal bir dönüşümü veya türü ifade etmeyip, tabiiyeti anlatmaktadır.⁵⁰ Mâtürîdî, Şeytan'ın cinlerden

⁴³ Mâtürîdî, *Te'vîlât-ı Ehli's-Sünne*, 1/424.

⁴⁴ Mâtürîdî, *Te'vîlât-ı Ehli's-Sünne*, 1/424.

⁴⁵ Mâtürîdî, *Te'vîlât-ı Ehli's-Sünne*, 1/424.

⁴⁶ Mâtürîdî, *Te'vîlât-ı Ehli's-Sünne*, 1/423-425.

⁴⁷ Mâtürîdî, *Te'vîlât-ı Ehli's-Sünne*, 9/468.

⁴⁸ el-En`âm 6/112.

⁴⁹ Mâtürîdî, *Te'vîlât-ı Ehli's-Sünne*, 6/436.

⁵⁰ Yeşilyurt, "Kur'an'da Cin, Melek, Şeytan", 17.

olduğunu açıkça savunmasa da Hasan-ı Basrî'nin bu görüşte olduğuna dair sıkça vurgu yapmaktadır.⁵¹

Mâtürîdî, insan-cin arasındaki fazilet konusuna “Andolsun biz Âdemoğluna şan, şeref ve nimetler verdik; onları karada ve denizde taşıdık, kendilerine güzel güzel rızıklar verdik ve onları yarattıklarımızın çoğundan üstün kıldık.”⁵² âyetinin tefsirinde değinir. Âyette geçen “yarattıklarımızdan çoğu” hakkında üç görüş aktadır. Ehl-i te'vîlin bazısının söylemi diye zikrettiği birinci görüşe göre şeytanlar ve cinlere üstün kılınmıştır. İkinci görüşe göre hayvanlara üstün tutulmuştur. Üçüncü görüşe göre ise yeryüzündeki tüm canlılardan yani cin ve hayvanlara tafdîl edilmiştir. Mâtürîdî bu görüşler arasında açıkça bir tercihte bulunmasa da üçüncü görüşe meylettiği, insanın yaratılışının yüceliğiyle ilgili söylemlerinden anlaşılmaktadır.⁵³ O, bu yorumun, cinlerden bir peygamber gönderilmeyişi, onlardan birisine müstakil bir kitap indirilmeyişi, gıda malzemelerinin insanlar tarafından tercih edilmeyecek şeylerden oluşmasıyla desteklendiğini belirtir.⁵⁴ Mâtürîdî diğer taraftan meleklerle insan arasındaki üstünlük tartışmasına ihtiyatla yaklaşırken, cinlerle yapılan mukayesede daha rahat görüş beyan etmektedir.

Şeytan'ın cinlerden olduğu düşüncesinden hareket edilirse, -ki Kur'ân'da Şeytan'ın da cinlerin de yaratılış maddesinin ateş kökenli olduğu belirtilmektedir- Şeytan, ateşten yaratılmayı, topraktan yaratılmaktan üstün zannetmektedir.⁵⁵ Aslında Kur'ân'da Şeytan'ın, bu düşüncesinden ziyade büyüklendiği için yerildiği görülmektedir. Bununla beraber Mâtürîdî, Şeytan'ın bu istidlâlinin de hatalı olduğunu belirtir. Nitekim toprak ateş karşılaştırmasında, tabiatta gıdalar her ne kadar ateşle pişirilse de toprak gıdaların kaynağı durumundadır. Diğer taraftan toprak ateşi söndürürken, ateş toprağı yok edememektedir.⁵⁶ Mâtürîdî'nin bu söylemlerinde kastının insanın yaratılış maddesinin üstünlüğünü ortaya koymak olmayıp, Şeytan'ın düşüncesinin yanlışlığını vurgulamak olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca Kur'ân'da Şeytan'ın secdeyle memur olması sebebiyle olsa gerek Hz. Adem'in üstün kılındığını itiraf ettiği de bildirilmektedir.⁵⁷ Mâtürîdî bunu şu şekilde açıklar:

⁵¹ Mâtürîdî, *Te'vîlât-ı Ehli's-Sünne*, 6/438.

⁵² el-İsrâ 17/70.

⁵³ Mâtürîdî, *Te'vîlât-ı Ehli's-Sünne*, 7/86.

⁵⁴ Mâtürîdî, *Te'vîlât-ı Ehli's-Sünne*, 7/87.

⁵⁵ “Allah buyurdu: “Ben sana emretmişken seni secde etmekten alıkoyan nedir?” (İblîs), “Ben ondan daha üstünüm; çünkü beni ateşten yarattın, onu çamurdan yarattın” dedi.” el-A`raf 7/12.

⁵⁶ Mâtürîdî, *Te'vîlât-ı Ehli's-Sünne*, 4/369.

⁵⁷ “Hani, meleklerle, “Âdem'e secde edin” demiştik. İblîs'in dışında hepsi secde ettiler. İblîs, “Ben, çamurdan yarattığın kimseye secde eder miyim!” dedi. Ve ekledi: “Şu benden üstün kıldığına bak! Yemin ederim ki eğer beni kıyamete kadar yaşatırsan, az bir kısmı dışında, onun neslini peşime takacağım!”” (el-İsrâ 17/61-62)

“Şeytan, Âdem’in faziletini ve Allah’ın ona ikram ettiğini ikrar etti. Her ne kadar şeytan kendisinin ateşten, Âdem’in ise çamurdan yaratıldığını söyleyerek yaratılış bakımından Âdem’den üstün olduğunu iddia etmiş olsa da Âdem’e verilen bu üstünlük ya Allah’a itaat etme yahut Allah’ın verdiği peygamberlik yönünden olmuştur. Çünkü şu benden üstün kıldığına bak demiştir. Şeytan, ya Allah’a itaat ettiği yahut Allah Âdem’i kullarına elçi olarak gönderdiği için, Âdem’in kendisinden üstün olduğunu ve ikrama nail kılındığını ikrar etmiştir.”⁵⁸

Mâtürîdî’nin üstünlük konusunda genel olarak tavrı, takvâ üzere olanın üstün olacağı yönündedir. Bu yüzden gerek insanlar arasındaki üstünlükte ve gerekse türler arasındaki tafdîlde ırka, zümreye veya türe bakılmaksızın takvânın belirleyici olduğunu savunur.⁵⁹ İnsan ve cin arasında yapılacak mukayesede de bu genel düsturu geçerlidir. Bu yüzden onun insanların üstünlüğüne meylettğini söyleydiğimiz, insanların fert fert, cinlere üstün olduğunu ifade etmemektedir. Bununla beraber o, insanı mahlukatın yaratılışındaki amaç olarak görmekte ve Hz. Muhammed (s.a.s)’i de yaratılmışların en üstünü olarak vasfetmektedir.⁶⁰

2. İnsan-Melek Arasındaki Mukayese

Efdaliyet konusuna eserlerinde yer veren kelâmcıların varlık türleri arasındaki üstünlük meselesinde daha çok insan-melek türlerini konu edindikleri görülmektedir. Melek kelimesinin kökeni hakkında farklı görüşler bulunsa da Arapça’da haber anlamına gelen “e-l-k” köküyle ilişkilendirilmektedir.⁶¹ İslâmî literatürde “farklı suretlere girebilen ve duyularla algılanamayan nûrânî varlıklar” şeklinde tarif edilmektedir.⁶² Kur’ân’da, insan ve cin dışında bir varlık isimlendirmesi şeklinde zikredilmekle birlikte yaratılış maddeleri hakkında bilgi verilmemiştir. Hadis kaynaklarında ise meleklerin nurdan yaratıldıkları aktarılmaktadır.⁶³ İslâmın altı inanç esasından birisine konu olan melekler, Kur’ân’da yaratılış biçimi olarak ikili, üçlü ve dörtlü kanat sahibi olmakla vasfedilmiştir.⁶⁴ Tabiat olaylarından, peygamberlere vahye kadar âlemde çok çeşitli vazifeleri olduğu âyetlerde bildirilmektedir. Meleklerin,

⁵⁸ Ebû Mansûr Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, çev. Bekir Topaloğlu (Ankara: İSAM Yayınları, 2009), 8/313.

⁵⁹ Mâtürîdî, *Te’vîlât-ı Ehli’s-Sünne*, 5/135, 9/333.

⁶⁰ Mâtürîdî, *Te’vîlât-ı Ehli’s-Sünne*, 7/86.

⁶¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 2/111.

⁶² M. Sait Özervarlı, "Melek", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2004), 29/40-41.

⁶³ ‘Abdurrahmân b Ebî Bekr Suyûti Celâlüddîn es-Suyûti, *el-Habâik fî ahbâri'l-melâik* (Beyrut: Dârü'l-kutubi'l-ilmîyye, 1985), 10-11.

⁶⁴ “Hamd, gökleri ve yeri yoktan var eden, melekleri ikiye, üçer, dörder kanatlı elçiler kılan Allah’a mahsustur. O dilediği kadar fazlasını da yaratır. Kuşkusuz Allah her şeye kadirdir.” Fâtır 35/1.

Kur'ân'da ikrama ermiş kullar⁶⁵ oldukları, bir kısmının arşı taşımakla görevlendirildikleri⁶⁶ vb. şekillerde sadece övgü sadedinde zikredildikleri görülmektedir. Naslarda melekler hakkında verilen bilgilerden irade sahibi oldukları anlaşılmaktadır.⁶⁷ Bu bağlamda insan-melek arasındaki üstünlük mukayesesinin kelâmî açıdan daha önemli olduğu söylenebilir.

İnsan-melek arasındaki fazilet konusunda kelâmcılar arasında ihtilaf bulunmaktadır.⁶⁸ Melekler konusundaki rivâyetleri *el-Habâik fî ahbâri'l-melâik* isimli eserinde toplayan Suyûtî (ö. 911/1505) eserinin sonunda bu konuda kendisinden önce söylenmiş görüşleri aktarmaya çalışmıştır. Eserinde, bu konuda üç farklı açıdan mukayese olduğunu belirtir. Birinci mukayese, peygamberlerle melekler arasında, ikincisi insanlardan evliyâ olanlarla meleklerin büyüklüğü arasında, üçüncüsü ise insanlardan evliya olanlarla normal melekler arasındadır.⁶⁹ Onun bu yaklaşımının kapsayıcı olduğunu söyleyebiliriz. Özellikle üçüncü mukayesede varlık türü açısından bilgi verdiği belirtilebilir. Mâtürîdî'nin görüşüne geçmeden önce kelâmî tartışmalara nasıl konu olduğunu görmek bağlamında, Pezdevî (ö. 482/1089), Râzî (ö. 606/1210) ve Ebü'l-Berekât en-Neseffî (ö. 710/1310)'ye değinebiliriz.

Pezdevî *Usûlü'd-dîn*'de konuyu özel bir başlık altında inceleyerek tartışır. Ona göre Ehl-i sünnet'in genelinin görüşü müslüman insanların, meleklerin genelinden üstün olduğu yönündedir. O, ayrıca Mu`tezile'nin melekleri, insanlardan üstün olarak gördüklerini belirtip, delillerini tartışır.⁷⁰ Ona göre insanlardan olan peygamberler, meleklerin peygamberlerinden sıradan müminler, sıradan meleklerden üstündür.⁷¹

Râzî, *el-Erbaîn fî usûli'd-dîn*'de Pezdevî'ye benzer bir şekilde “melekler mi efdaldir peygamberler mi?” başlığı açarak konuyu uzunca ele alır. Eş`arîlerin genel görüşünün peygamberlerin üstün olduğu yönünde olduğunu belirtir. Filozoflarla Mu`tezile'nin semâda olan melekleri üstün gördüğünü, Eş`arîlerden Bâkılânî (ö. 403/1013) ve Ebû Abdullah el-Halîmî (ö. 403/1012)'nin de onlara katıldığını belirtir.⁷² Râzî'nin de tercihi bu yöndedir.⁷³

İsferâyînî, Bâkılânî ve Râzî gibi kelâmcılar âyette belirtilen “yarattıklarımızdan pek çoğuna üstün kıldık” ifadesinden yola çıkarak bir kısmından üstün kılmadık sonucunu

⁶⁵ “Böyle iken (bazıları) “Rahmân evlât edindi” dediler. Hâşâ! O bundan münezzehtir. Bilâkis o evlât dedikleri lutuf ve ihsana mazhar olmuş kullardır.” el-Enbiyâ 21/26.

⁶⁶ “Arşı yüklenenler ile onun çevresinde bulunanlar rablerini hamd ile tesbih ederler, O'na iman ederler ve müminlerin başışlanmasını dilerler: “Ey rabbimiz! Sen, rahmetin ve ilminle her şeyi kuşattın. Tövbe edenleri ve yolundan gidenleri başışla, onları cehennem azabından koru!” ” el-Mü'min 40/7.

⁶⁷ Emrullah Fatîş, "Meleklerde Şuur ve İrade Problemi", *Kelam Araştırmaları Dergisi* 13/2 (2015), 801-803.

⁶⁸ Fahreddin Râzî, *el-Erbaîn fî usûli'd-dîn* (Kahire: Mektebetü'l-kulliyâtî'l-ezheriyye, 1986), 2/177.

⁶⁹ Suyûtî Celâlüddîn es-Suyûtî, *el-Habâik fî ahbâri'l-melâik*, 203.

⁷⁰ Ebü'l-Yüsr Muhammed Pezdevî, *Usûlü'd-dîn* (Kahire: el-Mektebetü'l-ezheriyye li't-turâs, 2003), 205.

⁷¹ Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, 208.

⁷² Râzî, *el-Erbaîn fî usûli'd-dîn*, 2/177.

⁷³ Râzî, *el-Erbaîn fî usûli'd-dîn*, 2/189.

çıkarmışlar, insandan üstün kabul edilen bir kısım varlığın melekler olduğunu benimsemişlerdir.⁷⁴ Bu görüşe mukabil olarak Ebü'l-Berekât en-Neseffî (ö. 710/1310) “pek çok” ifadesini “hepsi” olarak te’vil etmektedir. Nitekim bazı âyetlerde “pek çok” kelimesiyle “hepsi”nin kastedildiği varid olmuştur.⁷⁵ Onu bu te’vile iten husus insanın üstün yaratılışıyla ilgili yukarıda zikredilen âyetlerin bu anlamı desteklemesi olmalıdır. Neseffî insanın hem ulvî, hem de süflî yaratılışı olmakla iki yönünün olduğunu, diğer varlıklarda ise bunlardan sadece birinin bulunduğunu beyan ederek insanın efdal varlık olduğuna işaret etmiştir.⁷⁶

İnsan ile melek arasında bir üstünlük olup olmadığı naslarda açıkça belirtilmediğinden mezhepler arasında bu hususta farklılık olduğu anlaşılmaktadır. Konunun kelamî zemine çekilerek tartışılmasında şîî düşüncenin de etkisi olduğu birçok araştırmacı tarafından dile getirilmektedir.⁷⁷ Konu hakkında Mâtürîdî-Eş`arî uleması arasında da ihtilaf bulunduğu görülmekle beraber, Ehl-i sünnet peygamberlerin sıradan meleklerden (Dünya ve birinci kat gökte hizmetli melekler) üstün olduğu hususunda hemfikirdir.⁷⁸

Mâtürîdî öncesi tefsir kaynaklarında “yarattıklarımızın pek çoğundan üstün kıldık” âyeti hakkında detaylı bir bilgi sunulmamaktadır. Söz gelimi Taberî, insanın üstün kılınışıyla eliyle iş yapabilmesinin kastedildiğini söylemekle yetinir. Ayrıca konuyla ilgili sadece şu rivâyete yer verir: “Melekler, “ey Rabbimiz, sen Âdemoğluna Dünya’yı verdin, diledikleri gibi ondan yerler, nimetlerinden faydalanırlar. Bizlere, o nimetleri âhirette ver.” dediler, Allah Teâlâ şöyle buyurdu: “İzzetim hakkı için, iki elimle yarattığının soyunu, ol deyip öldürdüğümle bir tutmam.”⁷⁹ Bu rivâyet meleklerin insanlara özentiyle yaklaştığını, Allah Teâlâ’nın insanı meleklerle nazaran yüce tuttuğunu ifade etmektedir.

Mâtürîdî, meleklerin insanlardan üstün olduğu düşüncesinde olanların aşağıdaki âyetlerle istidlâlde bulduklarını belirtir:

1. (لَنْ يَسْتَنْكِفَ الْمَسِيحُ أَنْ يَكُونَ عَبْدًا لِلَّهِ وَلَا الْمَلَائِكَةُ الْمُقَرَّبُونَ) “Ne Mesîh Allah’ın bir kulu olmaktan geri durur ne de yakın melekler. Büyüklenerek O’na kulluktan geri duranların hepsini Allah, yakında huzuruna toplayacaktır.”⁸⁰ âyeti meleklerin üstün olduğuna delalet etmektedir. Âyette “ne Mesih ne de ...” şeklinde başlayan ifadede boşluğa gelecek kelime her ne olursa Mesih kelimesinden daha önemli olmak durumundadır. Nitekim “şu tahtayı ne bir kişi taşıyabilir ne de on kişi”

⁷⁴ Suyûfî Celâlüddin es-Suyûfî, *el-Habâik fî ahbârî'l-melâik*, 203.

⁷⁵ Ebu'l-berekât Neseffî, *Medârikü't-tenzîl ve hakâikü't-te'vîl* (Beyrut: Dârü'l-kelemi't-tayyib, 1998), 2/269.

⁷⁶ Neseffî, *Medârikü't-tenzîl ve hakâikü't-te'vîl*, 2/269.

⁷⁷ Yavuz, "Kelâm'da Efdaliyyet Meselesi Ve İbn Kemal'in "Efdaliyyetu Muhammed" Risalesi", 148.

⁷⁸ Adudüddin İcî, *el-Mevâkıf Âlemü'l-kutub*, 367.

⁷⁹ Taberî, *Câmiü'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 17/501.

⁸⁰ en-Nisâ 4/172.

cümlesinde fazla olan sayı sonra gelmektedir. Daha önemli olanın sonraya bırakılması dil mantığı açısından gereklidir.

2. (لا يَعْصُونَ اللَّهَ مَا أَمَرَهُمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ) “Ey iman edenler! Kendinizi ve ailenizi yakıtı insanlar ve taşlar olan ateşten koruyun. Onun başında, acımasız, güçlü, Allah’ın kendilerine buyurduğuna karşı gelmeyen ve kendilerine emredilene yerine getiren melekler vardır.”⁸¹ İnsanların iman edeni/etmeyenini bulunmaktadır, melekler ise âyette de belirtildiği gibi Allah Teâlâ’ya isyan etmediklerinden daha üstündür.
3. (مَا هَذَا كَمَا رُبُّكُمْ عَنْ هَذِهِ الشَّجَرَةِ إِلَّا أَنْ تَكُونَا مَلَكَتَيْنِ أَوْ تَكُونَا مِنَ الْخَالِدِينَ) “Derken şeytan, kapalı olan avret yerlerini birbirine göstermek için onlara fısıldayıp kafalarını karıştırdı ve “Rabbiniz size bu ağacı sırf melek olursunuz veya ebedî yaşayanlardan olursunuz diye yasakladı” dedi.”⁸² Hz. Adem, meleklerin efdal olduğunu bildiğinden ve kendisinin ebedi olmadığını anladığından onlar gibi olmayı dilemiştir.⁸³
4. (الَّذِينَ يَحْمِلُونَ الْعَرْشَ وَمَنْ حَوْلَهُ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَيُؤْمِنُونَ بِهِ وَيَسْتَغْفِرُونَ لِلَّذِينَ آمَنُوا) “Arşı yüklenenler ile onun çevresinde bulunanlar Rablerini hamd ile tesbih ederler, O’na iman ederler ve müminlerin bağışlanmasını dilerler: “Ey rabbimiz! Sen, rahmetin ve ilminle her şeyi kuşattın. Tövbe edenleri ve yolundan gidenleri bağışla, onları cehennem azabından koru!”⁸⁴ Kur’ân’da Hz. Muhammed (s.a.s) başta olmak üzere, Hz. İbrahim ve Hz. Nuh’un önce kendilerinin bağışlanması için dua ettikleri daha sonra müminlere bağışlanma diledikleri haber verilmektedir. Meleklerin isyandan uzak bir şekilde doğrudan müminlere istiğfarda bulunmaları meleklerin üstünlüklerini ortaya koymaktadır.

Mâtürîdî yukarıda zikredilen yorumları aktarmakla birlikte insanların üstün olduğunu öne sürenlerin delillerine de yer verir. Ancak bu mukayesenin insanların hepsini kapsayamayacağını, fâsıkların meleklerle kıyaslanmasına gerek dahi olmadığını, dolayısıyla sadece faziletli insanlarla meleklerin üstünlük karşılaştırılması yapılabileceğini belirtir.⁸⁵ Ona göre bu görüşü savunanların delilleri şu şekildedir:

1. Ne Mesîh Allah’ın bir kulu olmaktan geri durur ne de yakın melekler.”⁸⁶ âyetinde sadece mukarrep melekler zikredilmemektedir. Dolayısıyla bu âyete dayanarak meleklerin üstün olduğunu dile getirmek hatalı bir istidlâl olacaktır.⁸⁷

⁸¹ et-Tahrîm 66/6.

⁸² el-A`râf 7/20.

⁸³ Mâtürîdî, *Te`vîlât-ı Ehli’s-Sünne*, 1/435.

⁸⁴ el-Mü`min 40/7

⁸⁵ Mâtürîdî, *Te`vîlât-ı Ehli’s-Sünne*, 3/429.

⁸⁶ en-Nisâ 4/172.

⁸⁷ Mâtürîdî, *Te`vîlât-ı Ehli’s-Sünne*, 3/429-430.

2. Melekler yaratılış fonksiyonları gereği Allah Teâlâ'nın emrine muhalefet etmezler, insan ise Allah'ın emir ve yasaklarının hilafına hareket etmesine sebep olabilecek nefsi arzularla donatılmıştır. Buna rağmen kendisini korursa meleklerden daha üstün bir mertebeye ulaşacaktır.⁸⁸

Mâtürîdî, tarafların yukarıda zikredilen delillerini aktardıktan sonra kendisi net bir tercihte bulunmak istemez. Ona göre bu konuda aklı bir çıkarım üzerinden bir yargıya varmak pek mümkün değildir. Nitekim seçme ve yüceltme Allah Teâlâ'ya aittir.⁸⁹ Bununla beraber o mahlûkatın en üstünün Hz. Muhammed (s.a.s) olduğunu söyler.⁹⁰ Ancak bu, insan türünün meleklerden yüce olduğu anlamına gelmemektedir.

Mâtürîdî, meleklerin yaratılış maddesi nûr olsa da buna dayanarak bir üstünlük belirlemenin doğru olmadığını söyler. O, Hasan-ı Basrî'nin melekleri üstün görmesinin iki sebeple olabileceğini, ancak ikisinin de doğru yorum olarak kabul edilemeyeceğini belirtir. Birincisi melekler ibadete zorunlu olduklarından üstün kılınmışlardır. Mâtürîdî zorunlu ibadet yapmanın fazilet olmadığını, bilakis hayır ve şerri tercih etme imkanına rağmen doğruya yönelmenin önemli olduğunu belirtir. İkinci olarak ise meleklerin yaratılış maddesinin üstün olduğu düşüncesidir. Mâtürîdî, yaratılış maddesinin üstünlüğü hakkında hiçbir nas bulunmadığını söyler. Ona göre naslarda geçen üstünlük söylemleri tümüyle salih amelle ilişkilidir.⁹¹ O, buradan yola çıkarak insanlar arasında da nesep veya yaratılış yönünden bir üstünlük olmayacağını altını çizer.⁹²

İmâm Mâtürîdî her ne kadar tercihte bulunmaktan kaçınmışsa da kendisinden sonra Mâtürîdî geleneğinde mü'minlerin mukarrepler hariç meleklerden üstün oldukları, peygamberlerin de mukarrep meleklerden üstün oldukları genel kabul görmüştür.⁹³ Bu hususta, aklen net bir sonuca varmanın pek mümkün olmadığı anlaşılmakta, naslardan ise bu iki görüşten birisini açıkça teyit eden bir neticeye varılamamaktadır. Bu hususun itikadı etkileyen bir konu olmadığını her iki taraftan birisini destekleyen hata içinde olmayacağını söyleyen Suyûtî'nin görüşünün yerinde olduğu kabul edilebilir.⁹⁴

Sonuç

Efdaliyet konusu kelâmda birincisi kişisel, ikincisi zümresel, üçüncüsü ise varlık türü üstünlüğü olmak üzere üç ayrı tartışma konusu üzerinden ele alınmıştır. Kişisel üstünlük, efdal

⁸⁸ Mâtürîdî, *Te'vîlât-ı Ehli's-Sünne*, 3/430.

⁸⁹ Mâtürîdî, *Te'vîlât-ı Ehli's-Sünne*, 3/430.

⁹⁰ Mâtürîdî, *Te'vîlât-ı Ehli's-Sünne*, 2/401.

⁹¹ Mâtürîdî, *Te'vîlât-ı Ehli's-Sünne*, 4/308.

⁹² Mâtürîdî, *Te'vîlât-ı Ehli's-Sünne*, 5/114.

⁹³ Sa'düddîn Teftâzânî, *Şerhü'l-akâidi'n-Nesefiyye* (Kahire: Mektebetü'l-külliyâtî'l-ezheriyye, 1988), 113-114.

⁹⁴ Suyûtî Celâlüddîn es-Suyûtî, *el-Habâik fî ahbâri'l-melâik*, 241.

varken, mefdulün imameti caizmidir? problemi sebebiyle daha çok Şîî düşünce tarafından gündem edilmiş daha sonra kelâmcılar tarafından tartışılmıştır. Zümresel üstünlük sahabe neslinin diğerlerine olan fazileti, yine Şîî düşünce açısından imamların diğer insanlara olan üstünlüğü konusunu içermektedir. Makalede ele alınan varlık türü üstünlüğü ise ilk dönemlerde yoğun bir şekilde tartışılmasa dahi birçok kelamcının üzerinde fikir beyan ettiği bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Mâtürîdî, bu konuya tefsirinin muhtelif yerlerinde değinmektedir.

Kur'ân'da insan, melek ve cin olmak üzere irade sahibi üç varlık türünden bahsedildiği görülmektedir. Mâtürîdî, Şeytan'ı ayrı bir varlık türü olarak kaydetmemekle birlikte bu konuda ihtilaf bulunduğunu söyler. Açıkça ifade etmese de onun, Şeytan'ın cinlerden olduğu düşüncesine meylettiği kaydedilebilir.

Cin kelimesinin kapsadığı geniş anlamı dikkate alan Mâtürîdî, cin-insan mukayesesinde üç görüş bulunduğunu beyan etmekle yetinir. Bu görüşlerden ikisine göre insan türü cinlere nazaran daha üstün yaratılmıştır. O, her ne kadar bir tercihte bulunmamışsa da insanın üstün yaratılışına yaptığı vurgu kayda değerdir. Benzer bir tutumu insan melek karşılaştırmasında da görmekteyiz. Bu hususta aklın net bir kaniya varamayacağını, naslarda da iki taraftan birisinin üstün olduğunun ifade edilmediğini belirtmiştir. Sonuç olarak onun insan-melek veya insan-cin arasındaki efdaliyet konusunda net bir tercihte bulunmaktan kaçındığını görmekteyiz. Ona göre varlık türü veya zümre gözetilmeksizin, en üstün olan en takvalı olandır. Bununla beraber onun insanın fazileti hakkında yapmış olduğu vurgu önemlidir. Onun zihin dünyasında en takvalı olma kapasitesi insanda mevcuttur. O, insanı mahlukatın yaratılışındaki amaç olarak da görmektedir. Hz. Muhammed (s.a.s)'i de yaratılmışların en üstünü olarak kabul etmektedir.

Mâtürîdîler arasında genel kabul gören, “insanlardan olan peygamberler, meleklerin peygamberlerinden, müminler de sıradan meleklerden üstündür” anlayışının Mâtürîdî'de bulunmadığı, en azından bu yargıyı oluşturan net bir ifade kullanmadığını söyleyebiliriz.

Kaynakça

- Abdurrezzak, Ebû Bekir Abdurrezzak b. Hümâm. *Tefsîrû Abdurrezzâk*. Beyrut: Dârü'l-kutubi'l-ilmîyye, 1419 h.
- Acar, Muhammet Ali-Durmuş, Enes. "İbn Hazm'da Sahabe Kavli ve Efdaliyet Nazariyesi". *İslam Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahabe*. 293-320. Sakarya: 2018.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed. *el-Müsned*. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2001.
- Benli, Yusuf. "Ehl-i Sünnet Geleneğinde Sahabe Algısı". *İslâm Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahabe*. Sakarya: Ensar, 2013.
- Demir, Osman Nuri. "İmâm Mâtürîdî'de İnsan: Ruh, Nefs ve Beden İlişkisi Üzerine Bir İnceleme". *Kader* 17/1 (2019), 228-254.
- Düzgün, Şaban Ali. "Dinsel ve Mitolojik Yönleriyle Cin ve Şeytan Algımız". *Kelam Araştırmaları Dergisi* 10/2 (2012), 11-30.
- Fatiş, Emrullah. "Meleklerde Şuur ve İrade Problemi". *Kelam Araştırmaları Dergisi* 13/2 (2015), 785-806.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-Arab*. Kahire: Dârü'l-maârif, 1981.
- Îcî, Adudüddin. *el-Mevâkıf*. Âlemü'l-kutub,
- İnci, Esra. *Kur'ân'da Efdaliyet Düşüncesi*. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2013.
- İsfahânî, Râgıb. *el-Müfredât Fî Garîbi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dârü'l-kalem, h. 1412.
- Kılavuz, Ulvi Murat. "İnsan mı Melek mi? Türlerarası Efdaliyet Tartışmasına Bir Bakış". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 56/1 (2015), 1-32.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Te'vîlât Ehli's-Sünne*. Beyrut: Dârü'l-kutubi'l-ilmîyye, 2005.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*. çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: İSAM Yayınları, 2009.
- Mukâtil b. Süleyman, Ebu'l-Hasen. *Tefsîr Mukâtil b. Süleyman*. Beyrut: Dârü'ihyâi't-turâs, 1423 h.
- Nesefî, Ebu'l-berekât. *Medârikü't-tenzîl ve hakâikü't-te'vîl*. Beyrut: Dârü'l-kelemi't-tayyib, 1998.
- Özervarlı, M. Sait. "Melek". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 29/40-42. Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2004.
- Pezdevî, Ebü'l-Yüsr Muhammed. *Usûlü'd-dîn*. Kahire: el-Mektebetü'l-ezheriyye li't-turâs, 2003.
- Râzî-Er-Razî, Ebû 'Abdullâh Muhammed b 'Omer b el-Hasan b el-Huseyn et-Teymî er-Râzî el-Mulakkeb Bi Fahruddîn. *Mefâtîhu'l-ğayb et-tefsîru'l-kebîr*. Beyrut: Dâru İhya' et-Turâs el-'Arabî, 1420.
- Râzî, Fahreddin. *el-Erbaîn fî usûli'd-dîn*. Kahire: Mektebetü'l-kulliyâti'l-ezheriyye, 1986.
- Suyûfî Celâlüddîn es-Suyûfî, 'Abdurrahmân b Ebî Bekr. *el-Habâik fî ahhâri'l-melâik*. Beyrut: Dârü'l-kutubi'l-ilmîyye, 1985.

- Taberî, İbn Cerîr. *Câmiü'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. Mekke: Dârü't-terbiye ve't-turâs, Ty.
- Teftâzânî, Sa'düddîn. *Şerhü'l-akâidi'n-Neseftiyye*. Kahire: Mektebetü'l-külliyâti'l-ezheriyye, 1988.
- Ünverdi, Veysi. "Eş'arî Kelâmında İmâmet Nazariyesi". *Usûl İslâm Araştırmaları* 29 (2018), 39-66.
- Yaşar, Atilla. *Kelami Açıdan Efdaliyet Sorunu*. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2001.
- Yavuz, Salih Sabri. "Kelâm'da Efdaliyyet Meselesi Ve İbn Kemal'in "Efdaliyyetu Muhammed" Risalesi". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 5/4 (2005), 147-185.
- Yeşilmen, Abdurrahim. *Sahabe Arasında Efdaliyet Konusu ve Efdaliyyetin Hadis Kaynaklarına Yansımaları*. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2018.
- Yeşilyurt, Temel. "Kur'an'da Cin, Melek, Şeytan". *Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (2018), 9-21.